

خواجه نظام الملک و فلسفه نگارش سیاستنامه

• احمد رضا اکبری

کارشناس ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی
دبير آموزش و پرورش خراسان جنوبی

خواجه نظام الملک

در این شهر بود که اقبال به او روی نهاد و از سوی چفری بیگ داود بوده مشیری و کتابت اب ارسلان گمارده شد. با به سلطنت رسیدن الب ارسلان در سال ۴۵۵ هـ خواجه به وزارت سلاجقه نایل گردید. وی با تحریکات خویش موجبات قتل عصیدالملک کندری را به دست اب ارسلان فراهم آورد.^۱ با مرگ اب ارسلان و جانشینی ملکشاه، خواجه همچنان مقام خود را حفظ کرد و تا هنگام مرگش به سال ۴۸۵ هـ در نزدیک کرمانشاهن و بستی یکی از فذایان اسماعیلی و احیاناً به تحریک ملکشاه، حدود ۳۰ سال وزارت کرد.^۲ روز بعد از مرگ وزیر، ملکشاه نیز در ۱۵ شوال ۴۸۵ هـ به او پیوست.^۳ با مرگ این دو، قدرت سلاجقه فروکش کرد.

مقدمه

سلاجقه بعد از کسب مبانی قدرت سیاسی توسط طغیل، در دوره‌ی حکومت الب ارسلان و ملکشاه به اوج قدرت خویش دست یافتند که بخش اعظم این تعالیٰ مرهون زحمات خواجه و دستگاه دیوان سalarی اوست. آنان توانستند ضمن غله بر دشمنان خانگی، به مقابله با رقبای سیاسی همانند غزنیان، قراختایان، غوریان، غزها و اسماعیلیان بپردازند و حکومت سلجوقی را به عنوان مدافعان اسلام تسنی معرفی نمایند و در جهان نیز به عنوان یک امپراتوری در برابر روم ظاهر گردند. خواجه نظام الملک نقشه چنین فرایندی را در سیاستنامه به تصویر کشیده است.

۲- سیاستنامه

شرح مجموعه‌ی دانش‌ها، تجارب و آموخته‌های خواجه^۴ که وی آن را عنوان «كتاب سیر»^۵ یا «كتاب سیاست»^۶ نامیده و به «سیاستنامه» و «سیر الملوك»^۷ مسمی گشته، مشهورترین اثر نظام الملک است که وی از زمان صدور فرمان ملشکاه مبنی بر نگارش کتاب (۵۷۹) تازمان تألیف آن (۴۸۴ هـ) به مدت ۵ سال مشغول نگارش آن بوده است.

وی در دلیل تألیف آن بیان می‌کند که «در سال ۴۷۹ هـ پروانه اعلیٰ سلطانی... ملکشاه بن محمد... به بنده و دیگر بندگان برسید که هر یک در معنی ملک اندیشه کنید و بنگرید تا چیست که در عهد روزگار ما نه نیک است و بر درگاه و در ایوان و بارگاه و مجلس ما شرط آن

۱- خواجه نظام الملک

ابوعلى حسن بن على بن اسحاق طوسى (۴۰۸-۴۸۵) یا (۴۱۰) ملقب به خواجه نظام الملک در قریه رادکان طوس در خانه‌ی دهقانی به دنیا آمد.^۸ در جوانی به دستور پدرش قران را حفظ کرد^۹ و نزد امام موفق که یکی از علمای شافعی بزرگ بود تلمذ نمود.

خواجه ابتدا به مدت ۳ یا ۴ سال به خدمت غزنیان در غزنه درآمد و سپس به دربار علی بن شاذان وارد شد که از سوی چفری بیگ داود، فرد قدرتمند سلجوقی، در بلخ امارت داشت ولی به دلیل رنجیدگی از مخدوم خود برای آنچه اجحافات مالی بر وی خوانده می‌شد، او را ترک کرد و به مرو رفت.

سلاجقه بعد از کسب مبانی قدرت سیاسی
توسط طغل، در دوره‌ی
حکومت الب ارسلان و ملکشاه
به اوج قدرت خویش دست یافتند
که بخش اعظم این تعالیٰ مرهون زحمات خواجه
نظام‌الملک و دستگاه دیوان‌سالاری اوست

سلجوقی

ب - حکایات کوتاه: راجع به شاهان، امرا و وزیران که بنا به ضرورت، منظور خود را به وسیله‌ی اشخاص داستان بیان می‌کند و در آخر سط्रی چند بر سبیل موجز و اختصار بیان می‌کند.
ج - روایات تاریخی (فصلوں ۴۷-۴۴) کہ بیشتر در موضوع خوارج و ملحدان و... است و نمی‌توان آن را واقعیت تاریخی شمرد.
زبان نگارش این کتاب ساده و روشن است. به علاوه ایجاد و اختصار، خاصه در پندها گاهی به حدی است که باعث ابهام مقصود است.

۳- برونسی ضعف‌های تشکیلاتی ساخت حکومت سلجوقی
درک مشکلات خواجه و شرایط ایران در دوران تصدی مقام وزارت او جهت درک بهتر فلسفه‌ی نگارش سیاست‌نامه ضروری است:
۱- آشکارترین نقطه ضعف حکومت سلجوقی گرایش به عدم تمرکز و نتایج مترتب بر آن است که ناشی از تصور آن‌ها از رهبری است، زیرا آنان رهبری را حق همه اعضای خانواده می‌دانستند.^{۱۰} از این‌روست که بعد از پیروزی دنیانقان، هم‌زمان در بعضی از شهرهای خراسان خطبه به نام طغل و در برخی دیگر به نام چغري بیگ داود خوانده می‌شد. در ایام پادشاهی الب ارسلان، آن‌ها به ترتیب با نظر ایرانیان درباره‌ی قدرت مطلقه‌ی شاه آشنا شدند و در عهد ملکشاه آن را پذیرفتند.^{۱۱} تغییر مکرر پایتخت و ایجاد مراکز مختلف قدرت، تجاوز فرازینده‌ی طبقه نظامی به تمام سطوح فعالیت‌های کشاورزی، ناتوانی دیوان‌سالاری و تشکیلات کشوری در ارائه‌ی راه حل مناسب جهت بروز رفت از چهارچوب سنتی حکومت ترکان، اعمال سلطه بر بازوان حکومت در مراکز و ایالات و... از نتایج مترتب بر نگرش حکومت غیرمتوجه سلاجقه بود^{۱۲} که در نهایت خواجه را وادر به ارائه نظریه شاه مستند فرهادار ایزدی کرد.
۲- هرج و مرج سیاسی و اخلاقی در نظام اداری کشور: سلاجقه

به جای نمی‌آورند و بر ما پوشیده است و کدام شغل است که پیش از این پادشاهان شرایط آن به جای می‌آورده‌اند و ما تدارک آن نمی‌کنیم و نیز از آین و رسم ملک و ملوک است و در روزگار گذشته بوده است از ملوک سلجوقی بیندیشید و روش بنویسید و بر رأی ما عرضه کنید تا در آن تأمل کنیم و بفرماییم تا پس از این کارهای دینی و دنیاوی بر آین خویش رود و آن‌چه دریافتی است دریابیم و شرط هر شغلی بر قاعده خویش و فرمان ایزد تعالیٰ بجای فرماییم اوردن، و آنچه نه نیک است و پیش از این رفتنه است در توانیم یافتن، که چون ایزد تعالیٰ جهان و ملک جهان را به ما ارزانی داشت و نعمت‌ها یا بر خلل یا بر خلاف شرع و فرمان ایزد تعالیٰ باشد یا رود^{۱۳}.

سیرالملوک ابتدا در ۳۹ فصل تنظیم گردید و سپس در اواخر عمر خواجه، ۱۱ فصل دیگر به آن اضافه شد و در مجموع در ۵۰ فصل به آخر رسید. بخش دوم این کتاب یا همان ۱۱ فصل، در فضایی به رشتہ تحریر درآمد که مشکلات خواجه با مخدوم خود، ملکشاه و برخی تحريكات درباری بالا گرفته بود. مضافاً با بازگشت حسن صباح از مصر (۴۸۳) و فتح الموت، خواجه به شکایت از ملاحده و نفرین آن‌ها می‌پردازد^{۱۴} (فصل ۴۳ و فصول بعد)

سیرالملوک به لحاظ محتوا مشتمل است بر:
الف - پند و اندرزهای ابتکاری به منظور راهنمایی یکی از سلاطین

(نزاری)

۵- شدت یافتن جنگ‌های داخلی در درون مرزهای اسلامی و جنگ‌های صلیبی در مرزهای غربی امپراطوری.

۶- اسماعیلیه‌ی نزاری و فعالیت چشمگیر آنان در الموت، اصفهان و قهستان.

نتایج

سیاست‌نامه تئوری عمل سیاسی خواجه برای برونو رفت از معضلات زیر بود:

الف - ارتقاء مقام فرماندهی سران قبایل ترک به مقام شاه فرهمند ایرانی به منظور مقابله با ایده‌ی بیگانه‌ستیزی ایرانیان.

ب - مقبولیت‌دهی حاکمیت ترکان سلجوقی در جامعه با ادغام، حذف یا ترکیب سنت ایلیاتی ترکان در ساختار دیوان سالاری ایرانی. ج - جلوگیری از مرکزگریزی خاندان سلجوقی.

د - مبارزه با دشمنان داخلی و خارجی.

ه - مقابله با اوهم گسینتگی نظام اقطاع و ملکداری سلاجقه. و - احیاء و حاکمیت تسنن شافعی، فارغ از قدرت خلافت جهت مقابله با اسماعیلیه‌ی نزاری در داخل و فاطمیان در خارج.

آشکارترین نقطه ضعف حکومت سلجوقی گرایش به عدم تمرکز و نتایج مترقب بر آن است که ناشی از تصور آن‌ها از رهبری است

فاقد پیشینه‌ی فرهنگ و تمدن بودند. این امر باعث اخلال در نظام اداری گشته بود. جنگ‌های جاشینی بعد از مرگ سلاطین سلجوقی نتیجه‌ی آنی چنین ضعفی بود. جنگ الب ارسلان با عموم‌زادگانش بعد از مرگ قتل قاولد^{۱۴}، جنگ‌های برکیاریقا عموم و عموم‌زادگانش بعد از مرگ ملکشاه، نحوه کور کردن فرزندان قاولد^{۱۵}، جنگ سلطان سنجر و سلطان محمود^{۱۶}... همه گویای امتداد و اوج تفکر ایلیاتی کهنه مهتری تا پایان حیات سلاجقه است.

۳- در دوره‌ی ملکشاه نهاد سلطنت دارای خصایص چادرنشینی و قبیلگی و خلقيات ترکان مهاجر آسیای مرکزی بود. موجودیت سیاسی سلاجقه برآیند مجموعه‌ای از ولایات بود که از نظر جغرافیایی و سوابق تاریخی با یکدیگر تفاوت داشت. در قلمرو شاه، شاهزادگان با القاب و عنوانی چون ملک، امیر... حضور داشته و در قلمرو خود به صورت مستقل عمل می‌کردند. از این‌رو، در واقع باید این دولت را مجموعه‌ای از گروه‌بندی‌های سیاسی محسوب کرد تا دولتی یکپارچه^{۱۷}. نظام اقطاع داری (خصوصاً اقطاع نظامی که برای اعشه‌ی نظامیان در نظر گرفته می‌شد و به «تان‌پاره» مشهور بود^{۱۸}) نیز نتیجه‌ی چنین حاکمیتی بود. نگرانی عمدی خواجه در این‌جا چشم داشت بر سوءاستفاده‌ی مقطعنان و جلوگیری از بیرون رفتن زمین اعطایی از زیر حکم دولت است. در نتیجه، وزیر برای حل این مهم، مدعی مالکیت نهایی سلطان بر کلیه‌ی زمین‌ها شد که اختیالاً موافقی با اندیشه‌ی عصر ساسانی دارد که بنا بر آن، پادشاه مالک مطلق قلمرو خویش است یا شاید هدف نظام الملک این بوده که قدرت و نفوذ سلطان را به روس‌تائیان نیز بسط دهد و بدین ترتیب از آن‌ها در برابر استبداد مقطعن حمایت نماید.^{۱۹}

۴- وجود دشمنان خارجی مانند فاطمیان مصر که خطر جدی برای جهان تسنن به شمار می‌آمد (در مورد نزاریان و اختصاص بخش

پی‌نوشت

۱- قادری، حاتم؛ اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران، سمت، تهران، ۱۳۷۸، ص ۱۲۴.

۲- حملی، احمد کمال الدین؛ دولت سلجوقیان، ترجمه و اضافات عبدالله ناصری طاهری، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، قم، ۱۳۸۳، ص ۳۲.

۳- همان، ص ۲۸.

۴- ابن خلدون؛ العبر (تاریخ ابن خلدون)، ج ۴، نشر مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، ۱۳۶۸، ص ۲۸۲۶.

۵- نظام الملک طوسی، ابوعلی حسن ابن علی؛ سیاست نامه، تصحیح عباس اقبال،

نشر اساطیر، تهران، ۱۳۷۷، ص ۴.

۶- همان، ص ۲۵۵.

۷- همان، ص ۱۸.

۸- همان، ص ۳ و ۴.

۹- نظام الملک، مقدمه مصحح، ص ۲۱.

۱۰- کلوزن، کارل؛ دیوان سالاری و عهد سلجوقی (وزارت در عهد سلجوقی)، ترجمه یعقوب آزند، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۳، ص ۴۷.

۱۱- ستازاده، ملیحه، سلجوقیان، سمت، تهران، ج ۱۳۸۶، ۳، ص ۱۰۷.

۱۲- کلوزن، ص ۴۷.

۱۳- بولیل، حبی، آگرداورنده؛ تاریخ ایران کمپرس از آمدن سلجوقان تا فروپاشی دولت ایلخانان، ترجمه حسن انوشه، ج ۵، ج ۲، امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۹، ص ۹۱.

۱۴- ابن خلدون، ص ۲۵.

۱۵- بولیل، ص ۹۱.

۱۶- ابن خلدون، ص ۹۰.

۱۷- بولیل، ص ۸۲.

۱۸- لمنون، آن؛ تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، ترجمه دکتر یعقوب آزند، ج ۱۳۸۳.

۱۹- نشری، ص ۱۲۰.

۲۰- بولیل، ص ۸۶.

۲۱- نشری، ص ۱۲۰.

۲۲- نشری، ص ۱۲۰.

۲۳- نشری، ص ۱۲۰.

۲۴- نشری، ص ۱۲۰.

۲۵- نشری، ص ۱۲۰.

۲۶- نشری، ص ۱۲۰.

۲۷- نشری، ص ۱۲۰.

۲۸- نشری، ص ۱۲۰.

۲۹- نشری، ص ۱۲۰.

۳۰- نشری، ص ۱۲۰.

۳۱- نشری، ص ۱۲۰.

۳۲- نشری، ص ۱۲۰.

۳۳- نشری، ص ۱۲۰.

۳۴- نشری، ص ۱۲۰.

۳۵- نشری، ص ۱۲۰.

۳۶- نشری، ص ۱۲۰.

۳۷- نشری، ص ۱۲۰.

۳۸- نشری، ص ۱۲۰.

۳۹- نشری، ص ۱۲۰.

۴۰- نشری، ص ۱۲۰.

۴۱- نشری، ص ۱۲۰.

۴۲- نشری، ص ۱۲۰.

۴۳- نشری، ص ۱۲۰.

۴۴- نشری، ص ۱۲۰.

۴۵- نشری، ص ۱۲۰.

۴۶- نشری، ص ۱۲۰.

۴۷- نشری، ص ۱۲۰.

۴۸- نشری، ص ۱۲۰.

۴۹- نشری، ص ۱۲۰.

۵۰- نشری، ص ۱۲۰.

۵۱- نشری، ص ۱۲۰.

۵۲- نشری، ص ۱۲۰.

۵۳- نشری، ص ۱۲۰.

۵۴- نشری، ص ۱۲۰.

۵۵- نشری، ص ۱۲۰.

۵۶- نشری، ص ۱۲۰.

۵۷- نشری، ص ۱۲۰.

۵۸- نشری، ص ۱۲۰.

۵۹- نشری، ص ۱۲۰.

۶۰- نشری، ص ۱۲۰.

۶۱- نشری، ص ۱۲۰.

۶۲- نشری، ص ۱۲۰.

۶۳- نشری، ص ۱۲۰.

۶۴- نشری، ص ۱۲۰.

۶۵- نشری، ص ۱۲۰.

۶۶- نشری، ص ۱۲۰.

۶۷- نشری، ص ۱۲۰.

۶۸- نشری، ص ۱۲۰.

۶۹- نشری، ص ۱۲۰.

۷۰- نشری، ص ۱۲۰.

۷۱- نشری، ص ۱۲۰.

۷۲- نشری، ص ۱۲۰.

۷۳- نشری، ص ۱۲۰.

۷۴- نشری، ص ۱۲۰.

۷۵- نشری، ص ۱۲۰.

۷۶- نشری، ص ۱۲۰.

۷۷- نشری، ص ۱۲۰.

۷۸- نشری، ص ۱۲۰.

۷۹- نشری، ص ۱۲۰.

۸۰- نشری، ص ۱۲۰.

۸۱- نشری، ص ۱۲۰.

۸۲- نشری، ص ۱۲۰.

۸۳- نشری، ص ۱۲۰.

۸۴- نشری، ص ۱۲۰.

۸۵- نشری، ص ۱۲۰.

۸۶- نشری، ص ۱۲۰.

۸۷- نشری، ص ۱۲۰.

۸۸- نشری، ص ۱۲۰.

۸۹- نشری، ص ۱۲۰.

۹۰- نشری، ص ۱۲۰.

۹۱- نشری، ص ۱۲۰.

۹۲- نشری، ص ۱۲۰.

۹۳- نشری، ص ۱۲۰.

۹۴- نشری، ص ۱۲۰.

۹۵- نشری، ص ۱۲۰.

۹۶- نشری، ص ۱۲۰.

۹۷- نشری، ص ۱۲۰.

۹۸- نشری، ص ۱۲۰.

۹۹- نشری، ص ۱۲۰.

۱۰۰- نشری، ص ۱۲۰.

۱۰۱- نشری، ص ۱۲۰.

۱۰۲- نشری، ص ۱۲۰.

۱۰۳- نشری، ص ۱۲۰.

۱۰۴- نشری، ص ۱۲۰.

۱۰۵- نشری، ص ۱۲۰.

۱۰۶- نشری، ص ۱۲۰.

۱۰۷- نشری، ص ۱۲۰.

۱۰۸- نشری، ص ۱۲۰.

۱۰۹- نشری، ص ۱۲۰.

۱۱۰- نشری، ص ۱۲۰.

۱۱۱- نشری، ص ۱۲۰.

۱۱۲- نشری، ص ۱۲۰.

۱۱۳- نشری، ص ۱۲۰.

۱۱۴- نشری، ص ۱۲۰.

۱۱۵- نشری، ص ۱۲۰.

۱۱۶- نشری، ص ۱۲۰.

۱۱۷- نشری، ص ۱۲۰.

۱۱۸- نشری، ص ۱۲۰.

۱۱۹- نشری، ص ۱۲۰.

۱۲۰- نشری، ص ۱۲۰.

۱۲۱- نشری، ص ۱۲۰.

۱۲۲- نشری، ص ۱۲۰.

۱۲۳- نشری، ص ۱۲۰.

۱۲۴- نشری، ص ۱۲۰.

۱۲۵- نشری، ص ۱۲۰.

۱۲۶- نشری، ص ۱۲۰.

۱۲۷- نشری، ص ۱۲۰.

۱۲۸- نشری، ص ۱۲۰.

۱۲۹- نشری، ص ۱۲۰.

۱۳۰- نشری، ص ۱۲۰.

۱۳۱- نشری، ص ۱۲۰.

۱۳۲- نشری، ص ۱۲۰.

۱۳۳- نشری، ص ۱۲۰.

۱۳۴- نشری، ص ۱۲۰.

۱۳۵- نشری، ص ۱۲۰.

۱۳۶- نشری، ص ۱۲۰.

۱۳۷- نشری، ص ۱۲۰.

۱۳۸- نشری، ص ۱۲۰.

۱۳۹- نشری، ص ۱۲۰.

۱۴۰- نشری، ص ۱۲۰.

۱۴۱- نشری، ص ۱۲۰.

۱۴۲- نشری، ص ۱۲۰.

۱۴۳- نشری، ص ۱۲۰.

۱۴۴- نشری، ص ۱۲۰.

۱۴۵- نشری، ص ۱۲۰.

۱۴۶- نشری، ص ۱۲۰.

۱۴۷- نشری، ص ۱۲۰.

۱۴۸- نشری، ص ۱۲۰.

۱۴۹- نشری، ص ۱۲۰.

۱۵۰- نشری، ص ۱۲۰.

۱۵۱- نشری، ص ۱۲۰.

۱۵۲- نشری، ص ۱۲۰.

۱۵۳- نشری، ص ۱۲۰.

۱۵۴- نشری، ص ۱۲۰.

۱۵۵- نشری، ص ۱۲۰.

۱۵۶- نشری، ص ۱۲۰.

۱۵۷- نشری، ص ۱۲۰.

۱۵۸- نشری، ص ۱۲۰.

۱۵۹- نشری، ص ۱۲۰.

۱۶۰- نشری، ص ۱۲۰.

۱۶۱- نشری، ص ۱۲۰.

۱۶۲- نشری، ص ۱۲۰.

۱۶۳- نشری، ص ۱۲۰.

۱۶۴- نشری، ص ۱۲۰.

۱۶۵- نشری، ص ۱۲۰.

۱۶۶- نشری، ص ۱۲۰.

۱۶۷- نشری، ص ۱۲۰.

۱۶۸- نشری، ص ۱۲۰.

۱۶۹- نشری، ص ۱۲۰.

۱۷۰- نشری، ص ۱۲۰.

۱۷۱- نشری، ص ۱۲۰.

۱۷۲- نشری، ص ۱۲۰.

۱۷۳- نشری، ص ۱۲۰.

۱۷۴- نشری، ص ۱۲۰.

۱۷۵- نشری، ص ۱۲۰.

۱۷۶- نشری، ص ۱۲